

<https://doi.org/10.70728/a.series.ijt.v08.i08.011>

UDK 37(575.1)(091)

<https://orcid.org/0009-0002-1987-4210>

JADIDLAR TA‘LIMOTIDA BAG‘RIKENGLIK VA HAMJIHATLIK G‘OYALARI

Mallabayev Botirjon Baxtiyarovich

Namangan davlat universiteti dotsenti

b.mallaboev@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston hududida shakllangan jadidchilik harakatining ijtimoiy-ma‘rifiy va axloqiy ta‘limotida bag‘rikenglik va hamjihatlik g‘oyalarining mazmun-mohiyati ilmiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda jadid mutafakkirlarining milliy uyg‘onish, ma‘rifat, tarbiya va ijtimoiy adolat masalalariga oid qarashlari tarixiy va ijtimoiy-falsafiy yondashuv asosida yoritiladi. Xususan, Mahmudxo‘ja Behbudiy misolida din va ma‘rifat uyg‘unligining jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni ochib berilib, islom dinining axloqiy-ruhiy kuch sifatidagi talqini tahlil etiladi. Maqolada jadidlar tomonidan ilgari surilgan g‘oyalar milliy o‘zlikni anglash, ijtimoiy birdamlik va fuqarolik totuvligini ta‘minlashda muhim omil ekanligi asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari jadidchilik harakatining g‘oyaviy merosi bugungi globallashuv sharoitida ham dolzarb ahamiyat kasb etishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar. jadidchilik harakati, ijtimoiy-ma‘rifiy qarashlar, axloqiy ta‘limot, bag‘rikenglik, hamjihatlik, milliy uyg‘onish, tarbiya, din va ma‘rifat uyg‘unligi, Mahmudxo‘ja Behbudiy, ijtimoiy birdamlik.

Annotation. This article examines the essence and content of the ideas of tolerance and solidarity in the socio-educational and moral doctrine of the Jadid movement, which emerged in Turkestan at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. The study analyzes the views of Jadid thinkers on national awakening, enlightenment, education, and social justice from a historical and socio-philosophical perspective. Particular attention is paid to the ideas of Mahmudhoja Behbudiy, whose works emphasize the harmony of religion and enlightenment as a key factor in social progress, interpreting Islam not only as a system of belief but also as a moral and spiritual force that ensures social development. The article substantiates that the ideas promoted by the Jadids played an important role in strengthening national identity, social cohesion, and civic harmony. The findings demonstrate that the ideological and cultural heritage of the Jadid movement remains relevant in the context of globalization and modern social development.

Keywords. Jadid movement, socio-educational ideas, moral doctrine, tolerance, solidarity, national awakening, education, harmony of religion and enlightenment, Mahmudhoja Behbudiy, social cohesion.

Аннотация. В статье исследуется сущность и содержание идей толерантности и солидарности в социально-просветительском и нравственном учении джадидского движения, сформировавшегося в Туркестане в конце XIX – начале XX века. В рамках историко-социально-философского анализа рассматриваются взгляды джадидских мыслителей на вопросы национального возрождения, просвещения, воспитания и социальной справедливости. Особое внимание уделяется идеям Махмудходжи Бехбуди, в трудах которого подчёркивается гармония религии и просвещения как важнейшее условие общественного прогресса, а ислам трактуется не только как система вероубеждений, но и как нравственно-духовная сила, способствующая развитию общества. В статье обосновывается значение джадидских идей для формирования национальной идентичности, укрепления социальной сплочённости и гражданского согласия. Сделан вывод о том, что идейное и культурное наследие джадидов сохраняет актуальность в условиях глобализации и современного общественного развития.

Ключевые слова. Джадидское движение, социально-просветительские идеи, нравственное учение, толерантность, солидарность, национальное возрождение, воспитание, гармония религии и просвещения, Махмудходжа Бехбуди, социальная сплочённость.

KIRISH. O‘zbekiston bugungi kunda yangi taraqqiyot bosqichiga qadam qo‘ygan holda jamiyatda ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlash, milliy birlikni kuchaytirish hamda fuqarolik totuvligini ta‘minlashga qaratilgan kompleks siyosiy va ijtimoiy islohotlarni amalga oshirmoqda. Ushbu jarayonda milliy manfaatlar bilan ijtimoiy hamkorlik tamoyillarini uyg‘unlashtirish orqali barqaror taraqqiyot muhitini shakllantirish ustuvor vazifa sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ijtimoiy hamkorlik jamiyatning turli ijtimoiy qatlamlari, millatlar va elatlar o‘rtasida o‘zaro hurmat, ishonch va birdamlikni qaror toptirish bilan bir qatorda, umumiy rivojlanish yo‘lida intellektual hamda madaniy salohiyatni safarbar etishning muhim mexanizmi sifatida xizmat qilmoqda.

Mazkur jarayonlar O‘zbekistonning uzoq muddatli rivojlanish konsepsiyasida ijtimoiy birdamlik, totuvlik va g‘oyaviy uyg‘unlikni ta‘minlash asosiy strategik tamoyillardan biri sifatida belgilanganini ko‘rsatadi. Davlat siyosatida ushbu tamoyil jamiyatni mustahkamlash, fuqarolik faolligini oshirish, ijtimoiy ziddiyatlar va segmentatsiya jarayonlarining oldini olishga yo‘naltirilgan tizimli chora-tadbirlar bilan uzviy bog‘liqdir. Ijtimoiy hamkorlikning jamiyat barqarorligidagi o‘rni siyosiy rahbariyat tomonidan ham alohida ta‘kidlanib, u tinchlik, ijtimoiy muvozanat va taraqqiyotning muhim sharti sifatida talqin etiladi. Ijtimoiy hamkorlikning yetishmasligi esa jamiyatda ishonchsizlikning kuchayishi, ijtimoiy beqarorlik va inqiroz xavfining ortishiga olib kelishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, zamonaviy bosqichda ijtimoiy integratsiya va milliy birlashuv g‘oyalari O‘zbekiston jamiyatining barqaror rivojlanishini ta‘minlovchi hal qiluvchi

omillardan biri bo'lib qolmoqda. Bunday yondashuv fuqarolik jamiyati institutlarini rivojlantirish, ijtimoiy hamkorlik madaniyatini qaror toptirish hamda umumiy g'oyaviy asosda milliy taraqqiyotning uzluksizligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda jadidchilik harakatining ijtimoiy-ma'rifiy va axloqiy qarashlarida bag'rikenglik va hamjihatlik g'oyalarini tahlil qilishda kompleks ilmiy yondashuvlardan foydalanildi. Tadqiqot metodologiyasi tarixiylik va tizimlilik tamoyillariga asoslanib, jadidlar merosini ularning shakllanish davri, ijtimoiy-siyosiy sharoiti va mafkuraviy konteksti bilan uzviy bog'liq holda o'rganishga yo'naltirildi. Bu yondashuv jadidchilik harakatining mazmun-mohiyatini to'liq va xolis ochib berish imkonini yaratdi.

Tadqiqot jarayonida tarixiy-tahliliy metod yordamida Mahmudxo'ja Behbudiy va boshqa jadid mutafakkirlarining asarlari, publitsistik chiqishlari va ma'rifiy faoliyati o'rganildi. Qiyosiy-tahliliy metod orqali jadidlarning axloqiy va ma'rifiy qarashlari o'z davrining an'anaviy diniy-ta'limiy yondashuvlari hamda umuminsoniy qadriyatlar bilan solishtirildi. Shuningdek, mantiqiy-tahliliy metod jadidlar g'oyalaridagi sabab-oqibat bog'liqliklarini aniqlash va ularning jamiyat taraqqiyotidagi rolini asoslashda qo'llanildi.

Bundan tashqari, ijtimoiy-falsafiy yondashuv asosida bag'rikenglik va hamjihatlik tushunchalari ijtimoiy ong, milliy identitet va fuqarolik totuvligi bilan bog'liq kategoriyalar sifatida tahlil qilindi. Manbashunoslik metodi jadidchilikka oid tarixiy hujjatlar, ilmiy adabiyotlar va zamonaviy tadqiqotlar bilan ishlashda qo'llanildi. Tadqiqotda umumlashtirish va xulosalash metodlari orqali jadidchilik harakatining g'oyaviy merosi va uning bugungi ijtimoiy jarayonlar bilan uzviyligi aniqlandi.

Yangi O'zbekiston strategiyasi zamonaviy ijtimoiy-falsafiy qarashlar nuqtayi nazaridan fuqarolarning ijtimoiy-siyosiy hayotdagi ishtirokini kengaytirish, ularning moddiy va ma'naviy farovonligini yuksaltirish, shuningdek, milliy va umumbashariy qadriyatlar asosida siyosiy madaniyatni shakllantirishga qaratilgan paradigmatic model sifatida namoyon bo'lmoqda. Ushbu model jamiyatning barqaror rivojlanishi va milliy birlikni mustahkamlashda muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

“Har bir avlod madaniy rivojlanishni bo'sh joydan emas, balki o'zidan oldingi avlodlar yaratgan qadriyatlarni o'zlashtirishdan boshlaydi. Bu o'zlashtirish o'ziga xos bir xomashyo, yangi qadriyatlar yaratish, madaniyat rivojini yanada yuqoriroq bosqichga ko'tarish yo'lidagi tayanch vazifasini o'taydi”[2. – B. 66. (111)]. Yangi O'zbekiston strategiyasi fuqarolarning shaxsiy salohiyatini ro'yobga chiqarish, ularning ijtimoiy faolligi va tashabbuskorligini qo'llab-quvvatlash hamda farovon hayot kechirish uchun zarur bo'lgan teng huquq va imkoniyatlarni ta'minlashga qaratilgan kompleks rivojlanish modeli sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur strategiya jamiyatda adolatli raqobat muhitini shakllantirish, inson kapitalini rivojlantirish va har bir fuqaroning o'z mehnati hamda bilimiga tayangan holda barqaror farovonlikka erishishini ta'minlashni ustuvor maqsad deb belgilaydi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston hududida kechgan murakkab ijtimoiy-siyosiy jarayonlar natijasida jadidchilik harakati shakllanib, qisqa tarixiy davr ichida jamiyat hayotining deyarli barcha sohalariga chuqur kirib bordi. Mazkur harakat, avvalo, ma'naviy-

ma’rifiy muhitni yangilash, ta’lim-tarbiya tizimini isloh qilish hamda ijtimoiy ongning yangi shakllarini vujudga keltirish jarayonida muhim rol o‘ynadi. Jadidlar ilgari surgan konseptual yondashuvlar milliy qadriyatlarni umuminsoniy tamoyillar bilan uyg‘unlashtirish, zamonaviy tafakkur tarzini shakllantirish va shu asosda yosh avlodni ijtimoiy mas’uliyat hamda milliy ong ruhida tarbiyalash g‘oyalari tayangan edi.

Jadidchilik harakati, eng avvalo, ijtimoiy-ma’naviy uyg‘onish mafkurasining poydevoriga aylandi va jamiyatning turli qatlamlarida keng aks-sado berdi. Shu bilan birga, u milliy taraqqiyot va ozodlik g‘oyalari atrofida jamlangan ziyolilarni yagona mafkuraviy makonda birlashtirib, ularning faoliyatini tizimli yo‘nalishga solishga xizmat qildi. Jadidlar tomonidan ta’lim, matbuot, teatr va madaniyat sohalari ijtimoiy-siyosiy faollikning muhim strategik vositalari sifatida talqin qilinib, amaliyotga tatbiq etildi. Bu orqali jamiyatga ta’sir ko‘rsatishning an’anaviy shakllaridan tashqari, yangi kommunikativ mexanizmlar joriy qilindi.

Alohida ta’kidlash joizki, jadidlar milliy ong va ijtimoiy identifikatsiyani shakllantirish jarayonida bosma nashrlar, ta’lim muassasalari, sahna san’ati va ommaviy axborot vositalaridan samarali foydalandilar. Ushbu vositalar orqali ular keng jamoatchilik bilan muloqot qilish, zamonaviy bilim va g‘oyalarni targ‘ib etish, shuningdek, jamiyatni isloh qilishga qaratilgan qarashlarni ommalashtirishga erishdilar. Natijada jadidchilik harakati madaniy modernizatsiya va ijtimoiy yangilanish jarayonlarining muhim harakatlantiruvchi kuchiga aylandi.

Umuman olganda, jadidchilik harakati milliy uyg‘onish, ijtimoiy transformatsiya va madaniy yangilanish yo‘lida muhim tarixiy bosqichni tashkil etib, o‘z davri uchun tub ijtimoiy o‘zgarishlarning mafkuraviy asosini yaratgan ilg‘or harakat sifatida namoyon bo‘ladi. Jadidlar o‘z zamonasining yetuk ziyolilari, olimlari va ijodkorlari sifatida jamiyat taraqqiyoti, xalq ma’rifati va milliy o‘zlikni anglash yo‘lida fidokorona faoliyat olib bordilar. Ularning g‘oyaviy va madaniy merosi nafaqat o‘z davrida, balki bugungi kunda ham tarixiy xotira, milliy o‘zlik va ma’naviy taraqqiyot masalalarini anglashda dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Bugungi islohotlar, modernizatsiya jarayonlari va ijtimoiy strategiyalar mohiyatiga nazar tashlanar ekan, ularning tub zamirida aynan jadidlar ilgari surgan konseptual qarashlar, erkinlik va adolat, ijtimoiy barqarorlik va milliy o‘zlikni anglash g‘oyalari mujassam ekani ayon bo‘ladi. Ilmiy adabiyotlarda ham e’tirof etilganidek, “jadidlarning konseptual g‘oyalari hozirgi o‘zgarishlar amaliyotining ma’naviy darakchisi, bugungi kundagi strategiya va keng qamrovli islohotlarning genetik asosi bo‘lib xizmat qiladi”[3. – B. 3.].

Qadimgi yunon faylasuflarining qarashlari, xususan, Demokritning fikricha, “millat” – bu “har bir yurtdagi yagona haqiqiy sohiblikni ifodalaydigan omil” sifatida tushuniladi[4. – B. 64.]. Mazkur yondashuvda jamiyatga egalik qilish emas, balki ijtimoiy adolat va umumiy manfaatlar asosida xalq ishtirokida boshqaruvni amalga oshirish g‘oyasi ilgari suriladi. Bu holat “millat” tushunchasining faqat etnik yoki madaniy birlik sifatida emas, balki siyosiy ong va faol subyektivlik bilan uzviy bog‘liq kategoriya ekanini namoyon etadi.

Chorizm mustamlaka siyosatining asosiy yo‘nalishlaridan biri Turkistonda ruslashtirish siyosatini amalga oshirish bo‘lib, bu jarayonda e’tibor aynan yosh avlodga

qaratilganligi bejiz emas edi. Mustamlaka ma'murlari, rus-tuzem maktablarini tashkil etish orqali, mahalliy elitalar safidan imperiyaga sadoqatli gumashtalar tayyorlashni maqsad qilgan edilar. "Ular ana shunday maktablarning bitiruvchilaridan kelajakda Turkistonni idora etishda o'zlariga sodiq bo'lgan gumashtalar tayyorlashni maqsad qilib qo'ygan edilar"[5. – B. 15.]. Bularning oqibatida, "mahalliy millatlarni davlatni boshqarishdan uzoqlashtirish, o'z taqdirini o'zi belgilash huquqini poymol qilishga intilish holatlari ijtimoiy norozilikning turli-tuman shakllarini keltirib chiqardi"[6. – B. 12.]. Jadidchilik harakati o'z mazmun-mohiyatiga ko'ra, millat taqdiriga befarq bo'lmagan ilg'or ziyolilar tomonidan milliy o'zlikni asrab-avaylash, xalq erkinligini ta'minlash hamda istiqlol g'oyasini qaror toptirish yo'lida olib borilgan ongli va izchil ijtimoiy harakat sifatida shakllandi. Ushbu harakat namoyandalari ta'lim va tarbiya, matbuot, badiiy adabiyot, teatr hamda san'at kabi sohalarini milliy uyg'onishning muhim maydonlariga aylantirib, jamiyat tafakkurini yangilashga intildilar. Ular xalq ongini milliy qadriyatlar, diniy-axloqiy tamoyillar va zamonaviy ilm-fan yutuqlari uyg'unligida shakllantirishni o'z oldilariga asosiy maqsad qilib qo'ydilar.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida shakllangan ushbu harakatning ijtimoiy-siyosiy negizi – o'z davrining inqirozli holatidan chiqish yo'llarini ilm, ma'rifat va milliy o'zlikni uyg'otish orqali izlashga asoslangan edi. Ushbu harakat vakillari – Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy kabi milliy ziyolilar chorizm istibdodiga qarshi ma'rifat maydonida kurash olib bordilar. Ular o'z ijodiy va tashkilotchilik faoliyatlari bilan zamonasining eng dolzarb masalalariga javob izladilar, xalqda intellektual uyg'onish va tarixiy mas'uliyat tuyg'usini shakllantirdilar. Ular Chorizm hukumati tomonidan tarixiy xizmati tufayli ta'qib etilgan bo'lsa, Sovet tuzumi o'z qatag'oni bilan fojiali tarzda tugatdi. Shu ma'noda, mustaqillik va milliy ma'rifatga bo'lgan ehtiyoj, jadid ma'rifati tarixiy haqiqatining tadqiqi ijtimoiy falsafada muhim masala hisoblanadi. Jadid ma'rifatparvarlarining milliy taraqqiyotga qo'shgan hissasi va qatag'on azoblari tufayli milliy qahramonlik darajasida baholanishi haqidagi fikrlarga qo'shilmiz[7. –B.3].

Jadidchilik harakati o'z zamonasining ilg'or ijtimoiy tafakkuri vakillari tomonidan tashkil etilgan milliy-ma'naviy uyg'onish harakati bo'lib, u asosan xalqning siyosiy, ma'naviy va madaniy ongini uyg'otishga qaratilgan edi. Jadid ziyolilari jamiyatda mavjud muammolar, mustamlakachilik siyosatining salbiy oqibatlari, xalqning ijtimoiy-ma'naviy zaifliklari va tafakkur tanazzuli sabablarini faqat nazariy risolalar orqali emas, balki ko'rgazmali chiqishlar, publitsistik maqolalar, dramaturgiya, adabiyot va sahna orqali keng ommaga yetkazdilar. Ular bu orqali o'z g'oyalarini ommaga samarali va hissiy ta'sirli tarzda singdirishga erishdilar. "Har bir insonning madaniyati uning jamiyat, birinchi galda davr, xalq, sinf, jamoa va boshqalarning madaniy qadriyatlarini o'zlashtirish orqali yuzaga keladi. Bu jarayon ziddiyatli bo'lib turlicha tarzda kechadi, shunday bo'lishiga qaramasdan, biz hamma vaqt insonda shakllangan umumiy, ijtimoiy sifatlarni uning individual xususiyatlari orqali qarab chiqamiz. Shuning uchun individual estetik madaniyatni u yoki bu jamiyatning estetik boyligi sifatida e'tirof etish lozim bo'ladi"[8. –B. 47. (52)].

"Xalqning harakat qilishi, davlatmand bo'lishi, baxtli bo'lib izzat-hurmat topishi, jahongir bo'lishi, zaif bo'lib xorlikka tushishi, faqirlik jomasini kiyib, baxtsizlik yukini tortib e'tibordan qolishi, o'zgalarga tobe, qul va asir bo'lishi bolalikdan o'z ota-onalaridan olgan

tarbiyalariga bog'liq."[9. – B.262.]. Mazkur iqtibosda xalq taqdirining bevosita tarbiya bilan bog'liqligi chuqur ijtimoiy-falsafiy mazmunda talqin etilgan. Muallif jamiyatning siyosiy qudrati, iqtisodiy farovonligi va ma'naviy obro'si tasodifiy omillar natijasi emas, balki avloddan avlodga o'tadigan tarbiyaviy jarayon mahsuli ekanini asoslaydi. Ayniqsa, bolalik davrida ota-onadan olingan tarbiya shaxs kamolotining poydevori sifatida baholanib, individual xulq-atvor bilan jamiyatning umumiy taraqqiyoti o'rtasidagi uzviy bog'liqlik ochib beriladi.

Shuningdek, iqtibosda tarbiya faqat shaxsiy axloqiy masala emas, balki millatning siyosiy-subyektivligi va tarixiy taqdirini belgilovchi strategik omil sifatida talqin etiladi. Xalqning "jahongir" yoki "xorlikka tushgan" holatga kelishi tarbiyaning sifatiga bog'lanishi jadidlar tafakkuriga xos bo'lgan ma'rifatparvarlik va ijtimoiy mas'uliyat g'oyalarini ifodalaydi. Bu yondashuv tarbiyani milliy ozodlik, mustaqillik va ijtimoiy adolat bilan uzviy bog'langan kategoriyaga aylantiradi.

Umuman olganda, mazkur fikr tarbiya masalasini oilaviy doiradan chiqarib, uni jamiyat va davlat miqyosidagi muammo sifatida ko'rsatadi. Bu esa jadidlarning tarbiyaga oid qarashlarida bag'rikenglik, hamjihatlik va ijtimoiy birdamlik g'oyalarining markaziy o'rin egallaganini ilmiy jihatdan tasdiqlaydi.

Mahmudxo'ja Behbudiy o'zining diniy-ma'rifiy qarashlarida islom dinining ijtimoiy, axloqiy va ma'rifiy jihatlariga alohida urg'u beradi. Uning asarlarida islom dini nafaqat e'tiqod tizimi, balki taraqqiyotga xizmat qiluvchi axloqiy-ruhiy kuch sifatida talqin etiladi. Behbudiy ijtimoiy taraqqiyotning negizida ma'rifat va din uyg'unligini ko'radi. Unga ko'ra, inson diniy e'tiqodsiz yashasa, u hayotining asosiy ma'naviy tayanchidan mahrum bo'ladi. "Dinsiz yashamoq hayvoniylikdur", degan qat'iy ifodasi Behbudiy uchun dinning nafaqat shaxsiy e'tiqod, balki insoniylik mezonini sifatida qaralishini anglatadi[10. – B. 45–47]. Mazkur qarashlar Mahmudxo'ja Behbudiyning diniy-ma'rifiy tafakkurida islom dinining jamiyat hayotidagi o'rni qanday talqin etilganini yaqqol namoyon etadi. Behbudiy islomni faqat shaxsiy e'tiqod doirasi bilan cheklab qo'ymay, uni jamiyatning axloqiy va ma'naviy taraqqiyotini ta'minlovchi muhim ijtimoiy institut sifatida ko'radi. Uning fikricha, din insonni axloqiy me'yorlar asosida yashashga undovchi, ijtimoiy mas'uliyat va ma'naviy barqarorlikni ta'minlovchi asosiy manbadir.

"Ijtimoiy taraqqiyotning negizida ma'rifat va din uyg'unligi yotadi" degan g'oya Behbudiyning jadidchilik harakatidagi konseptual yondashuvini ifodalaydi. U diniy e'tiqod va zamonaviy bilimlarni qarama-qarshi qo'ymaydi, aksincha, ularni bir-birini to'ldiruvchi omillar sifatida talqin qiladi. Bu yondashuv jadidlarning asosiy maqsadi bo'lgan jamiyatni ma'rifat orqali isloh qilish g'oyasiga to'la mos keladi hamda diniy qadriyatlarni zamonaviy taraqqiyot bilan uyg'unlashtirishga qaratilgan ilg'or fikr sifatida baholanadi.

Behbudiyning "Dinsiz yashamoq hayvoniylikdur" degan qat'iy fikri uning nazarida dinning insoniylik mezonini sifatida qaralishini anglatadi. Bu ifoda orqali muallif diniy e'tiqoddan mahrum hayot insonni axloqiy boshqaruvsiz, ma'naviy tayanchsiz qoldirishini ta'kidlaydi. Shu bois Behbudiy qarashlarida din nafaqat individual e'tiqod masalasi, balki jamiyatni axloqiy jihatdan birlashtiruvchi, bag'rikenglik va hamjihatlikni mustahkamlovchi muhim omil sifatida namoyon bo'ladi.

Behbudiy millatning mustahkam ijtimoiy birlik sifatidagi roli, uning tarixiy va zamonaviy jarayonlardagi o‘rni, taraqqiyot yo‘lidagi to‘siqlar va ularni yengish mexanizmlarini har tomonlama tahlil etadi. Ayniqsa, “Millat vazifasi” maqolasida u millatga xos bo‘lgan sadoqat, mehnatsevarlik, ta’limga intilish kabi fazilatlarni ijtimoiy taraqqiyotning zarur sharti sifatida asoslaydi[11].

Is’hoqxon Ibrat o‘zining falsafiy qarashlarida madaniy taraqqiyotga erishishni ilm-fan va texnologik yutuqlarni egallash, tafakkur darajasini oshirish, ma’rifat va zamonaviy fikrlash usullarini ommalashtirish bilan bog‘laydi. U “ma’rifat”, “taraqqiyot”, “tamaddun” kabi tushunchalarni xalq madaniyatining asosiy omillari sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, taraqqiyotga intilgan jamiyat ezgulikka erishadi, aksincha, jaholatda qolgan jamiyat xorlik va zulm girdobida qoladi. Shu ma’noda uning “Lug‘oti sittati alsina” va “Jome’ ul-xutut” asarlari orqali milliy til va madaniyat masalalariga innovatsion yondashuvi o‘z aksini topgan.

Is’hoqxon Ibrat faoliyati misolida Farg‘ona vodiysidagi taraqqiyparvarlik maktabi jamiyat islohotining muhim komponentlari – ta’lim, yoshlarning ilmiy saviyasi, jahon urbanizatsiyasi yutuqlari va innovatsion tafakkur asosida belgilangan milliy tamaddun konsepsiyasining shakllangani kuzatiladi. Bu jihat Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyevning 2017-yilda Namanganga tashrifi chog‘ida bildirilgan quyidagi fikrida o‘z ifodasini topgan: “...Ulug‘ ajdodimiz Ibrat taxallusini bejiz tanlamagan ekan. Uning vatan va yurt ravnaqi yo‘lidagi fidokorona hayoti ... barchamiz uchun haqiqiy ibrat namunasi bo‘lib xizmat qiladi, desam yanglishmayman.”[1. – B. 72.]

Mazkur tadqiqot jarayonida jadidchilik harakatining ijtimoiy-ma’rifiy va axloqiy ta’limotida bag‘rikenglik va hamjihatlik g‘oyalari markaziy o‘rin egallagani aniqlandi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, jadid mutafakkirlari ushbu tushunchalarni abstrakt axloqiy qadriyat sifatida emas, balki jamiyatni yangilash va milliy uyg‘onishni ta’minlashga xizmat qiluvchi amaliy ijtimoiy mexanizm sifatida talqin qilganlar. Ularning qarashlarida bag‘rikenglik turli ijtimoiy qatlamlar, millatlar va e’tiqod vakillari o‘rtasida o‘zaro hurmat va hamkorlikni ta’minlovchi muhim tamoyil sifatida namoyon bo‘ladi.

Mahmudxo‘ja Behbudiy qarashlari tahlili jadidchilik mafkurasida din va ma’rifat uyg‘unligi ijtimoiy taraqqiyotning muhim sharti sifatida qaralganini ko‘rsatadi. Uning “dinsiz yashamoq hayvoniylikdur” degan fikri diniy e’tiqodni tor dogmatik doirada emas, balki insoniylik, axloq va ijtimoiy mas’uliyat mezonlari sifatida talqin etganini anglatadi. Bu yondashuv jadidlar nazarida dinning jamiyatni birlashtiruvchi, axloqiy barqarorlikni ta’minlovchi va ijtimoiy hamjihatlikni mustahkamlovchi omil ekanini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, tarbiya masalasiga berilgan alohida urg‘u jamiyat kelajagini belgilovchi asosiy ijtimoiy resurs sifatida baholangan.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, jadidlar tomonidan ilgari surilgan bag‘rikenglik va hamjihatlik g‘oyalari milliy o‘zlikni anglash, ijtimoiy birdamlikni ta’minlash va fuqarolik totuvligini shakllantirishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qilgan. Ushbu g‘oyalar zamonaviy globallashuv sharoitida ham dolzarb ahamiyat kasb etib, milliy madaniyatni saqlash, ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlash va jamiyatda konstruktiv muloqot muhitini rivojlantirishda muhim metodologik yo‘nalish sifatida namoyon bo‘ladi. Tadqiqot xulosalari

jadidchilik merosining nafaqat tarixiy, balki zamonaviy ijtimoiy-falsafiy ahamiyatga ega ekanini tasdiqlaydi.

Jadidchilik harakati XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda vujudga kelgan ilg‘or ijtimoiy-ma‘naviy uyg‘onish to‘lqini bo‘lib, uning tarkibi etnokonfessional jihatdan rang-barang bo‘lishiga qaramay, asosiy g‘oya va maqsad – **milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg‘unligida ijtimoiy-siyosiy ozodlikka erishish** edi. Bu harakat o‘z mohiyati bilan **ma‘rifiy-modernizatorlik va siyosiy uyg‘onish harakati** sifatida tarixga kirdi.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, jadidchilik harakati XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston jamiyatida yuzaga kelgan murakkab ijtimoiy-siyosiy va madaniy jarayonlarga javoban shakllangan, milliy uyg‘onish va ma‘rifiy taraqqiyotga qaratilgan ilg‘or ijtimoiy harakat sifatida namoyon bo‘ladi. Jadidlarning ijtimoiy-ma‘rifiy va axloqiy ta‘limotida bag‘rikenglik, hamjihatlik, ijtimoiy adolat hamda ma‘naviy yetuklik g‘oyalari markaziy o‘rin egallab, ular jamiyatni isloh qilishning asosiy vositasi sifatida tarbiya va ma‘rifatni ilgari surdilar. Jadidlar nazarida millatning taraqqiyoti, siyosiy faolligi va tarixiy taqdiri avvalo shaxs tarbiyasi, axloqiy ong va diniy-ma‘rifiy tayanchlar bilan uzviy bog‘liq edi.

Tadqiqot jarayonida aniqlanganki, jadid mutafakkirlari din, milliy qadriyatlar va zamonaviy ilm-fanni bir-biriga zid qo‘ymay, balki ularni uyg‘unlashtirish orqali jamiyatni modernizatsiya qilishga intildilar. Xususan, Mahmudxo‘ja Behbudiy qarashlarida islom dini nafaqat e‘tiqod tizimi, balki insoniylik, axloq va ijtimoiy mas‘uliyat mezoni sifatida talqin etilib, ma‘rifat bilan birgalikda ijtimoiy taraqqiyotning muhim omili sifatida asoslab berildi. Bu yondashuv jadidlar tafakkurida bag‘rikenglik va hamjihatlik g‘oyalarining shakllanishiga mustahkam falsafiy va axloqiy zamin yaratdi.

Shu nuqtayi nazardan, jadidchilik harakati nafaqat tarixiy hodisa, balki bugungi globallashuv sharoitida milliy o‘zlikni anglash, ijtimoiy birdamlikni mustahkamlash va ma‘naviy barqarorlikni ta‘minlashda muhim nazariy-amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan g‘oyaviy meros sifatida baholanishi lozim. Jadidlar ilgari surgan bag‘rikenglik, hamjihatlik va ma‘rifatga asoslangan taraqqiyot konsepsiyasi zamonaviy jamiyat uchun ham dolzarb bo‘lib, fuqarolik totuvligi va barqaror ijtimoiy rivojlanishni ta‘minlashda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati:

1. Мирзиёев Ш. М. Буюк келажегимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курамыш. – Тошкент: Ўзбекистон. 2017. – Б. 72.
2. Абдувоҳид Очилдиев. Маданият фалсафаси. – Тошкент: Мухаррир, 2010. – Б. 66. (111)
3. Nazarov Q. Jadid falsafasi. Yangi O‘zbekiston. № 11 (1072), 2024-yil 16-yanvar. – B. 3.
4. Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. – Тошкент: Маънавият, 2002. – Б. 64.
5. Эргашев Ф. Туркистон мактаблари. – Т.: Жамият ва бошқарув. – 2002. – №1. – Б. – 15.

6. Алимова Д. А., Голованов А. А. Ўзбекистон мустабид совет тузуми даврида: сиёсий ва мафкуравий тазйиқ оқибатлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2000. – Б. 12.

7. Жадид маърифатпарварлик ҳаракатининг ғоявий асослари/ мас.муҳ.Б. Хасанов. –Тошкент: ТХИУ, 2016. –Б.3

8. Иноят Арзиматова Эстетик маданият (Таҳлили ва структураси) .Илмий-услубий рисола. – Тошкент: Фан, 2007. –Б. 47. (52)

9. Фитрат Абдурауф. Танланган асарлар: Ж. IV. Дарслик ва ўқув қўлланмалари, илмий мақола ва тадқиқотлар/ Абдурауф Фитрат; [Таҳрир ҳайъати: Т.Мирзаев, Н.Каримов, Д.Алимова ва бошқ.; Масъул муҳаррир Б.Қосимов; Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи Ҳ.Болтабоев.] – Т.: “Маънавият”, 2006. – 336 б. – (Истиқлол қаҳрамонлари.)-Б.262.

10. Bebudy merosining milliy g‘oya targ‘ibotidagi ahamiyati .- Т.:Mumtoz so‘z, 2014. – В. 45–47

11. Бехбудий М. Миллат вазифаси / Улфат. – Тошкент, 1906. №18, – №20.

12. Ибрат И. Ж. Тарихи маданият. Танланган асарлар / мух. М. Мирзо. – Тошкент: Маънавият.2020. – Б. 62